

Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl

Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl

Acht eeuwen geschiedenis en fantasie in woord en beeld

JAAP VAN MOOLENBROEK

Hilversum

Verloren

2016

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van Stichting De Gijselaar-Hintzenfonds, J.C. Ruigrok Stichting, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Stichting Bevordering van Volkskracht, de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, en twee stichtingen die ongenoemd wensen te blijven.

Afbeeldingen op het omslag: op de voorzijde de bestorming van de kettingtoren van Damiate naar Matthew Paris (voorgrond, ca. 1255) en P.J. Schotel (achtergrond, 1850), op de achterzijde het stukzeilen van de ketting op het wandtapijt in het Haarlemse stadhuis naar Cornelis van Wieringen (1629), op de rug een Haarlemse vroedschapspenning (ca. 1686). Zie de afb. 6a, 76, 36, 46 in dit boek.

ISBN 978-90-8704-606-4

© 2016 Jaap van Moolenbroek & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Frederike Bouten, Utrecht
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding: geschiedenis en fantasie	9
1 De kruistocht: propaganda en respons (1213-1217)	15
Pauselijke oproep en sturing 15 Mobilisatie van mensen en middelen 23 De noordelijke Nederlanden en eerdere kruistochten 27 Weerklank bij de Friezen 31 De kruistochtcampagne buiten de Friese landen 37 Inspiratie 42 Vertrek en aantallen 45	
2 De kruistocht: van Maas en Lauwers overzee naar Akko (1217-1218)	52
De start in Dartmouth 53 Van Dartmouth naar Lissabon 56 Verblijf, conflict en scheiding in Lissabon 60 Het beleg en de slag van Alcácer do Sal 65 Verder vechten in Portugal en Spanje? 70 De Friezen: van Lissabon naar Midden-Italië 73 De graven van Holland en Wied: van Lissabon naar Akko 79 De Friezen: van Midden-Italië naar Akko 81 Een jaar onderweg: onvermijdelijk of vrijwillig? 84 Bijlage: de reizen van de Friese en Rijnlandse geestelijken 86	
3 De kruistocht: de campagnes in Palestina en Egypte (1217-1221)	89
De gevechtsoperaties in Palestina 89 De overtocht naar Damiate en eerste vijandelijkheden 94 Het aanvalsvaartuig van Olivier van Keulen en de Friezen 100 De verovering van de kettingtoren 104 De barre winter van 1218-1219 109 Damiate omsingeld, veroverd en bezet 112 Tot de aftocht uit Egypte 118 Epiloog: tot de val van Akko in 1291 121	
4 De Damiate-mythe: vorming in Haarlem en verbreiding in Holland (1400-1520)	125
Damiate in de Hollandse geschiedschrijving tot Jan Beke 125 De twee oudste Damiate-vertellingen: de Clerc uten laghen landen en Dirk Mathijsz 130 Het ontstaan van het Haarlemse stadswapen 138 Het Haarlemse stadswapen en het Damiate-verhaal 143 Een kleine patriottische novelle bij Steffen Henricksz 150 Herordering door Jan Gerbrandsz van Leiden 153 De mythe tot omstreeks 1520: Cornelius Aurelius, Jan van Naaldwijk, Reinier Snoy 158 De eerste eeuw van de Haarlems-Hollandse mythomanie 163	

<p>5 Intermezzo: de Damiate-legende in Friesland (1450-1600) Daden van God door de Friezen 165 Voorspelling van triomf op de kruistocht 169 De triomf van de Friezen bij Damiate: een toren en ook nog een ketting 171 De kruistocht naar Damiate in de Friese legenden 175 De Friese Damiate-legende en zijn verbreiding tot 1600 175</p>	165
<p>6 De Damiate-mythe verbeeld en verhaald (1520-1615) Vroege Haarlemse glasraamschenkingen 180 Een jeugdoptocht en familiewapens 183 De Damiaatjes en <i>Vicit vim virtus</i> 186 Hernieuwde geestdrift in de letteren: Karel van Mander, Theodorus Schrevelius 189 Hernieuwde geestdrift in de beeldende kunst: Claes Clock, Willem Tybaut 196 Kritiek in 1612: Petrus Scriverius 207 Tot slot: traditie en nieuwe bloei 210</p>	180
<p>7 De bloei van de Damiate-mythe in de zeventiende eeuw (1615-1685) Het Damiate-dossier van Samuel Ampzing 211 Nieuwe uitbeeldingen van het zaagschip tot 1630: Jan van Bouckhorst, Cornelis van Wieringen, Cornelis Verbeeck 218 De nieuwe vroedschapskamer in het Haarlemse stadhuis 223 Geschiedschrijving tot 1685: Nogmaals Petrus Scriverius 228 Damiate in Nederlandstalige gedichten: Huygens, Vondel, Antonides van der Goes 235 De beeldende kunsten tot 1688: Romeyn de Hooghe, Jan Luyken, Pieter Holsteyn 239 Tot slot: de grote tijd van de Hollandse Damiate-waan 255</p>	211
<p>8 De Damiate-mythe op zijn retour (late zeventiende en achttiende eeuw) Discussies en kunst buiten Haarlem tot 1740: Simon van Leeuwen, Ludolph Smids 257 Discussies en kunst in Haarlem tot 1740: Pieter Langendijk 263 Doorbraak in 1745-1765: nogmaals Langendijk, Jan Wagenaar, G.W. van Oosten de Bruyn 267 Fries intermezzo: Christianus Schotanus, Saco van Idsinga, Daniël Reynes 277 De late achttiende eeuw en beginnende negentiende eeuw: Frans van Aken, Cornelis de Koning 281 De mythe opgegeven en vervolgd 287</p>	257
<p>9 Damiate-beelden in de negentiende eeuw Geschiedbeoefening tot 1850: H.A. Hamaker, Willem Bilderdijk, J. Dirks, J.P. Arend 288 Instructie van de jeugd 296 Literatoren tot omstreeks 1850: Willem Bilderdijk, Hendrik Tollens, Jan Pieter Heije 299 Geschiedenis, literatuur en onderwijs na 1850: H.J. Koenen, Conrad Busken Huet, J.R. van der Lans 309 Beeldende kunst na 1850: P.J. Schotel, Antonie Zürcher, Antoon Derkinderen 316 'In het gemoed des volks geprent?' 324</p>	288

10 Sporen van de Damiate-verteltradities sedert 1900	326
Geschiedenisboeken en onderwijs 326 Echo's van de mythe in Haarlem 338 Een taai leven 342	
Besluit: een ongemakkelijk verhaal	343
Afkortingen	348
Noten	349
Lijst van geraadpleegde publicaties	366
Lijst van afbeeldingen en kaarten	384
Register van persoonsnamen en plaatsnamen	392
Over de auteur	400

Inleiding: geschiedenis en fantasie

Damiate is de oude Nederlandse naam voor een kleine stad in Egypte aan de oever van de oostelijke Nijl niet ver van de Middellandse Zee. In de internationale literatuur heet de plaats Damietta, maar de middelnederlandse variant geeft het Arabische Domyāt misschien beter weer. Die naam Damiate had in deze streken eeuwenlang een vertrouwde klank.

De stad verwierf faam toen de westerse christenheid in 1217, nu achthonderd jaar geleden, een nieuwe poging ondernam om Jeruzalem en omstreken op de moslims te herwinnen. Dit gebied was met de Eerste kruistocht onder christelijke heerschappij gebracht, maar in 1187 heroverd door de moslimvorst Saladin die de gebieden van de Eufraat tot Egypte had weten te verenigen. Diverse tegenexpedities hadden hieraan weinig kunnen veranderen. In 1213 werd een nieuwe algemene kruistocht afgekondigd, nu als Vijfde geteld, die in 1217 van start ging en de deelnemers na een kort verblijf in Palestina naar Damiate in Egypte bracht. Onder hen waren duizenden inwoners van de gebieden die nu Nederland vormen, van wie de meesten van de Maas en de Lauwers geheel overzee naar de bestemmingshaven Akko voeren, en een aantal al onderweg met graaf Willem I van Holland tegen moslims in Portugal vocht. In Egypte had een aantal Lage-landers een opmerkelijke inbreng in de eerste fase van de belegering van Damiate, die door ooggetuigen voor de geschiedenis werd geboekstaafd.

Later kwam de verbeelding aan het woord. In de vijftiende eeuw werd in het graafschap Holland een verhaal verbreid waarin aan Haarlemse burgers en Willem van Holland een creatieve hoofdrol in de verovering van Damiate werd toegeschreven, een gebeurtenis die overigens al rond 1190 werd geplaatst. Dit verhaal werd in geheel Holland als geschiedenis aanvaard en in woord en beeld doorgegeven. In de loop van deze eeuw ontstond ook in Westerlauwers Friesland een vertelling over deze tocht, die overigens dichter bij de historie bleef. Zodoende kreeg de naam Damiate in huidig Nederlands gebied een grote en positieve bekendheid. Die verminderde niet toen het Haarlems-Hollandse verhaal hopeloos in conflict raakte met de inmiddels bekend geraakte bronnen uit de tijd van de kruistocht zelf en stukje bij beetje ten onder ging, hoewel toch niet helemaal. Tot in de vroege twintigste eeuw werd geloofd en op de scholen onderwezen dat de verovering van

Damiate te danken was aan de Nederlanders onder graaf Willem I van Holland, een verbeeld verleden dat zijn sporen nagelaten heeft tot in onze tijd.

In dit boek beschrijf ik zowel de historie als de verbeelding aangaande ‘Nederlanders’ en Damiate vanaf de vroege dertiende eeuw tot op gisteren. Omdat eerst de geschiedenis aan bod komt, kunnen de fantasieën van later eeuwen niet moeilijk als zodanig worden herkend. Die vonden vanaf de vijftiende eeuw hun neerslag in teksten en vanaf de zestiende bovendien in uitbeeldingen van taferelen die nooit hadden plaatsgevonden. Na 1750 werd steeds meer gepoogd in woord en beeld de geschiedenis te volgen. Dit acht eeuwen omspannend verleden wil ik hier voor het eerst in kaart te brengen en verhelderen, zonder enige pretentie het rijke thema met mijn verhaal uit te putten.

De eerste kruistocht naar Damiate (er zou nog een tweede voornamelijk Franse in 1249 volgen) was een internationale westerse onderneming, maar fantasieën rond deze expeditie zijn slechts uit de noordelijke Nederlanden bekend. Toen in later tijd de toenmalige Nederlandse natie onbekommerd in de middeleeuwen werd teruggeprojecteerd, werden de zogenoemde heldendaden bij Damiate graag op conto van de Nederlanders gezet en als ‘de ochtend van ’s lands roem’ bezongen (J.F. Helmers in 1812). Zoals iedereen nu wel weet bestond er rond 1217 nog geen Nederlandse natie, en kan van toenmalige Nederlanders alleen in geografische zin worden gesproken. Om de schijn van anachronisme te vermijden zal ik dat zo min mogelijk doen, en dan tussen aanhalingstekens. Wel spreek ik soms van Nederlandse kruisvaarders, waaronder ik eenvoudig deelnemers uit huidig Nederlands gebied versta.

In de tweede helft van de twintigste eeuw raakte de tocht naar Damiate geleidelijk uit het zicht van de Nederlanders, niet alleen omdat de oude verhalen ondeugdelijk waren gebleken. De kruistochten naar ‘het Heilige Land’ verloren als zodanig hun glans; sympathie veranderde in afkeuring en schaamte. In dit boek ben ik niet uit op een herwaardering van de kruistocht naar Damiate na achthonderd jaar, net zo min als van de latere geschiedfantasieën eromheen. Oorlog is een barbaarse manier van conflictoplossing, en een heilige oorlog gevoerd in de naam van een god maakt het er niet beter op. Geen herwaardering dus, wel oprechte belangstelling voor vroegere ‘Nederlanders’ met een ander wereldbeeld dan het onze, in de dertiende eeuw en in de eeuwen die volgden. In het eerste gedeelte blijkt hoe overgeleverde en door de hoogste instanties geautoriseerde voorstellingen acties stuurden waarvan de donkere kanten en de vergeefsheid de handelenden zelf ontgingen. De verdere hoofdstukken laten op frappante en soms vermakelijke wijze zien hoeveel eenvoudiger het is om een zelfverheerlijkende geschiedfantasie de wereld in te helpen dan die er weer uit te krijgen.

Met enkele woorden wil ik de opzet en indeling van dit boek nog wat nader verduidelijken.

In het eerste gedeelte gaat het me primair om de betrokkenheid van mannen en vrouwen uit de noordelijke Nederlanden bij de expeditie naar Damiate. Ik geef dus geen compleet verhaal van deze Vijfde kruistocht waarvoor in heel Europa strijders werden geworven en waarop deelnemers uit allerlei Europese landen en streken elkaar vier jaar lang aan het front afwisselden. Dit eerste gedeelte valt uiteen in drie hoofdstukken waarin achtereenvolgens de voorbereidingen, de reis naar Akko en de krijgscampagnes in Palestina en Egypte aan de orde komen. Het aantal illustraties bij deze hoofdstukken is klein. Dertiende-eeuws beeldmateriaal is voor deze kruistocht naar Damiate, anders dan voor die van 1249, nauwelijks voorhanden, en bonte laatmiddeleeuwse uitbeeldingen zijn weinig meer dan fantasieën. Dit gemis wordt hier enigszins gecompenseerd door enkele moderne illustraties en een aantal kaartjes.

In hoofdstuk 1 bekijk ik hoe duizenden mensen uit deze streken ertoe kwamen om ver van huis een heilige oorlog te gaan voeren, hoe de propaganda, de financiën en de mobilisatie waren georganiseerd, en wat er nog kan worden geweten over personen, aantallen en geografische herkomst.

Hoofdstuk 2 beschrijft de lange reis van het overgrote deel van de kruisvaarders op kleine koggeschepen geheel overzee naar hun bestemming Akko. Omdat de vloot van enkele honderden schepen zich in Lissabon splitste, zijn er daarna twee verhalen te vertellen. Beide vloten deden er ongebruikelijk lang over om Akko te bereiken, en de vraag is waarom.

In hoofdstuk 3 volgen we de bij Akko verzamelde strijdmacht tijdens de korte campagne in Palestina en het lange beleg van Damiate. Bijzondere aandacht gaat uit naar de verovering van de kettingtoren in de Nijl waarin Friezen een actief aandeel hadden. Over het verloop van de expeditie na de verovering van de stad tot haar teruggave blijft het verhaal kort. Ter afsluiting schets ik de deelname uit onze streken aan verdere tochten tot de val van Akko in 1291.

Het tweede gedeelte betreft de fantasieën rond de tocht naar Damiate en hun geleidelijke toebruiging naar de historische realiteit. Voor een grotere overzichtelijkheid van de vele geschriften en afbeeldingen die de revue passeren, is deze stof verdeeld over zeven kortere hoofdstukken, die de chronologie volgen.

Thema van hoofdstuk 4 is het ontstaan en de eerste verbreiding van het toonaangevende Haarlemse verhaal in de late veertiende en de lange vijftiende eeuw. Naar verluidt kon Damiate pas worden veroverd toen Haarlemmers in overleg met Willem van Holland de boeg van een zeilschip met getand ijzer besloegen en daarmee de havenketting aan stukken voeren, waarna zij door de keizer en een patriarch voor hun moed werden beloond met een vernieuwd stadswapen. Volgens mijn reconstructie zal dit stadswapen,

dat Haarlem nog steeds voert, echter al vóór het Damiate-verhaal zijn ontstaan. Hoewel een mythe zonder enige historische basis, ging dit verhaal in heel Holland als geschiedenis gelden. In hoofdstuk 5 komt de Friese Damiate-vertelling aan de orde, die meer een legende was met een historische kern.

De hoofdstukken 6 en 7 zijn gewijd aan de rijke bloei in woord en beeld van de Haarlems-Hollandse mythe in de zestiende en zeventiende eeuw. De eerste ons bekende uitbeeldingen uit het begin van de zestiende eeuw zijn helaas verloren, maar vanaf het eind van deze eeuw is een stoot van fantasiebeelden bewaard gebleven die verbaast en boeit. Onder de vele nieuwe teksten bekijken we ook een eerste belangrijke afwijzing van de zaagschipfantasie in 1612 en een eerste verwerping van de gehele tweedelige mythe in 1650.

In hoofdstuk 8 laat ik zien hoe het verhaal van zaagschip en ketting sinds het eind van de zeventiende eeuw in geleerde kringen steeds openlijker werd betwijfeld en rond 1750 als geheel onwaar beschouwd, soms met de wapenschenking erbij. Aan veel anderen waren deze inzichten nog lang niet besteed, en een hoofdrol van Hollanders onder hun graaf bleef onaangevochten. Ook kwam het Friese Damiate-verhaal weer enigszins in de belangstelling.

In hoofdstuk 9, over de negentiende eeuw, schets ik hoe de zaagschipmythe, die in een epos van Hendrik Tollens nog een late apotheose beleefde, in de kritische geschiedschrijving totaal passé was, maar hoe algemeen werd vastgehouden aan de onware maar nationaal welkome voorstelling dat Damiate in 1219 veroverd was door graaf Willem I van Holland en zijn 'Nederlanders'. In hoofdstuk 10 beschrijf ik hoe deze onjuiste voorstelling van zaken nog lang na 1900 werd doorgegeven tot ook zij vervaagde, en toen bovendien de Haarlemse wapenschenking sneuvelde die opmerkelijk lang verdedigers had gevonden. Tevens laat ik zien hoe sommige traditionele vertelelementen bleven voortleven tot op gisteren en vandaag.

Het schrijven van dit boek was ook voor mij een lange tocht vanuit vertrouwd gebied naar het onbekende. Over de propaganda voor de Vijfde kruistocht in onze streken schreef ik vanaf 1985 diverse studies die de basis vormen van mijn eerste hoofdstuk. In het tweede hoofdstuk zijn mede de bevindingen verwerkt van een werkgroep van geschiedenisstudenten van de Vrije Universiteit Amsterdam (hun namen vermeld ik elders) die zich in 2000-2001 met mij op de verslagen over de zeereis naar Akko wierp; ik beloofde hierover snel te zullen publiceren. Met het derde hoofdstuk begaf ik mij op iets minder bekend terrein. Over deze gehele Vijfde kruistocht en de 'Nederlanders' is bij mijn weten voor het laatst wat uitvoeriger geschreven door mr. Herman Hardenberg in 1941, wiens zeven bladzijden inmiddels aan vernieuwing toe zijn. In het standaardwerk over de Vijfde kruistocht van de Amerikaan James M. Powell uit 1986 komen de deelne-

mers uit onze streken slechts summier aan bod, en ook niet steeds juist. Tijd dus voor een nieuwe schets gebaseerd op de nu bekende bronnen.

Vanzelf raakte ik geboeid door de Damiate-verhalen die in de vijftiende eeuw in Holland en Friesland werden opgetekend en nogal van de dertiende-eeuwse verschilden. Hierbij kon ik profiteren van een vernieuwend artikel van de latere Leidse hoogleraar medioneerlandistiek Wim van Anrooij uit 1993 waarin alle Damiate-teksten uit de vijftiende eeuw werden geïnventariseerd en besproken. Over het ontstaan van het Haarlemse verhaal publiceerde ik in 2011 en 2013 artikelen die de basis vormen van mijn vierde hoofdstuk, uitgebreid met nieuw materiaal en vertalingen van vijftiende-eeuwse basisteksten. Voor het Friese verhaal, waarover ik al eens in 1987 schreef, kon ik nu gebruik maken van een gedegen overzichtsstudie van de historici J.A. (Hans) Mol en Justine Steenhuis uit 2008.

In zijn artikel van 1993 noemde Wim van Anrooij een interdisciplinaire, in kleur geïllustreerde overzichtsstudie over de Damiate-legende door de eeuwen heen een *desideratum*. Een dergelijke als wenselijk aangemerkte studie is in de volgende decennia niet verschenen. Een artikel van VU-hoogleraar geschiedenis Willem Frijhoff uit 2006 bood verkenningen voornamelijk in de zeventiende eeuw met een these en twaalf afbeeldingen. Toen ik besloten had mijn onderzoek te vervolgen, bleek het voorhanden materiaal omvangrijker en veelzijdiger dan vermoed. Al gauw begreep ik dat het thema Damiate en Nederland niet eindigde met de teloorgang van de zaagschipmythe omstreeks 1750 maar op diverse wijzen een vervolg had tot diep in de twintigste eeuw. Het verzamelen van relevant materiaal bleek een even plezierige als tijdrovende bezigheid. Op kunsthistorisch gebied waren er enkele goede gidsen tot 1800. Belangrijke voorstellingen van de ‘Verovering van Damiate’ tot 1800 werden besproken door de Leidse hoogleraar kunstgeschiedenis Henri van de Waal in zijn klassieke studie over drie eeuwen vaderlandse geschieduitbeelding uit 1952. Ook had ik het geluk dat Zsuzsanna van Ruyven-Zeman in 2011 haar mooie overzichtsstudie over gebrandschilderd glas in Nederland tot 1795 publiceerde. Na 1800 lag volledigheid nog verder buiten mijn bereik. Het verzamelen van teksten en afbeeldingen voor en na 1800 werd gelukkig vergemakkelijkt door de mogelijkheden die door de hedendaagse digitalisering en beschikbaarstelling online van oudere geschriften en voorstellingen worden geboden. Al vond ik meer dan verwacht, ik heb niet de illusie in een paar jaar tijd alle van belang zijnde teksten en afbeeldingen te hebben kunnen opsporen, en evenmin het hier wél verzameld materiaal alleszins recht te doen. Mijn tijd voor dit late boek was echter om.

Mijn tekst heb ik zo toegankelijk mogelijk geschreven en daarbij vakjargon vermeden. De verantwoordende eindnoten bieden voornamelijk verwijzingen naar de bronnen van mijn verhaal. De opgaaf van vakliteratuur is voor dit boek beperkt gehouden, evenals de ruimte voor wetenschappelijke discussies.

De afbeeldingen vormen onderdeel van mijn verhaal. De voorstellingen waarover ik schrijf, zijn steeds afgebeeld. Objecten in kleur zijn ook in kleur afgedrukt. Een groot gedeelte van het oudere materiaal bestaat overigens uit prenten in zwart-wit, waarvan ik een enkele keer een ingekleurde versie boven de oorspronkelijke heb verkozen. Voorstellingen van groot formaat kunnen in deze uitgave niet tot hun recht komen, wat minder bezwaarlijk is dan vroeger. Musea bieden nu de gelegenheid een belangrijk deel van hun collectie online te bekijken, vaak met de mogelijkheid deze afbeeldingen door vergroting en navigatie tot in detail te bestuderen. Graag verwijs ik naar de digitale Rijksstudio van het Rijksmuseum Amsterdam; invoering van het collectienummer maakt dadelijk nadere bestudering tot in detail mogelijk. Ook de Beeldbank van het Noord-Hollands Archief biedt tal van in dit boek aan de orde komende afbeeldingen. Heel wat materiaal is verder samen met informatie over de kunstenaars te raadplegen via RKD explore, een online-service van het RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis. Gedetailleerde informatie over de afgebeelde en besproken objecten (materiaal, afmetingen, verblijfplaats, inventarisnummer) vindt men in de lijst van afbeeldingen en kaarten achterin het boek.

Bij het opsporen en verkrijgen van teksten en het verwerven van reproducties kreeg ik de onmisbare hulp van vele instellingen, wier medewerkers ik hier graag bedank:

Athenaembibliotheek te Deventer, Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, Universiteitsbibliotheek te Leiden, Universiteitsbibliotheek te Utrecht, Tresoar, Fries historisch en letterkundig centrum te Leeuwarden, Centrale Openbare Bibliotheek te Amsterdam, Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel, The British Library te Londen, The Parker Library van Corpus Christi College te Cambridge, Bayerische Staatsbibliothek te München, Nationaal Archief te Den Haag, Noord-Hollands Archief te Haarlem, Archives départementales du Nord te Lille, Rijksmuseum te Amsterdam, Amsterdam Museum te Amsterdam, Frans Halsmuseum / De Hallen te Haarlem, Teylers Museum te Haarlem, Fries Museum te Leeuwarden, Maritiem Museum Rotterdam te Rotterdam, The Heckscher Museum of Arts te Huntingdon, N.Y., Stichting Historia Doccumensis te Dokkum, RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis te Den Haag, Filmstroken archief.

Bij de afronding van dit boek ontving ik de bijzonder gewaardeerde medewerking van de historici J.A. (Hans) Mol en Josse Pietersma, de neolatinist Hans van de Venne en de kunsthistorici Ron Brand en Christi Klinkert. Nieuwe kaarten werden geduldig getekend door Bert Stamkot. Een vernieuwende schets van het aanvalsgewaarte waarmee de Nijltoren bij Damiate werd veroverd, werd enthousiast vervaardigd door illustrator Jouke Nijman. Mijn grootste dank geldt mijn vrouw Joke Putters die mij bij de realisering van dit gehele boek tot onmisbare steun is geweest.